

MUAMER HODŽIĆ

O FENOMENU KAHVE I MJESTIMA GDJE SE PILA U BOSNI U 16. I 17. STOLJEĆU

Sažetak

U radu se prati hronologija i način širenja kahve po Osmanskom Carstvu, koja je relativno brzo iz područja Jemena dospjela u Hidžaz, odnosno Egipat, potom u Istanbul i konačno u neke od gradova u Bosanskom ejaletu. S obzirom na to da je riječ o veoma značajnoj novini, koja je relativno brzo postala vrlo djelatan i utjecajan društveni fenomen, u radu je ukazano i na ulogu različitih grupa ljudi u širenju ovog napitka. Među njima najznačajniju ulogu odigrali su trgovci, studenti, hadžije, derviši i osmanski velikodostojnici, koji su kahvu donijeli u mjesta u kojima su obnašali svoje dužnosti. Sve je to utjecalo na to da ovu praksu prihvate različiti slojevi tadašnjeg društva. U radu je problematiziran i cikličan odnos osmanske uleme i Porte prema kahvi, koji je polazio od neodobravanja i stroge zabrane, pa sve do prihvatanja i odobravanja, što je pratilo masovnije širenja kafana. U 17. stoljeću je ponovno došlo do promjene tog stava, nakon izbijanja velikog požara u Istanbulu 1633. godine, koji je poslužio kao izgovor za ponovnu zabranu kahve i rušenje većeg broja kafana, što nije dugo potrajalo. Posebna pažnja je posvećena prvim vijestima o kahvi i kafanama u nekoliko gradova u Bosni. Na osnovu analize teksta iz Pečevijine Historije, gdje je spomenuta prva kafana u Bosni, utvrđeno je da je on zapravo opisivao kafanu koja se nalazila u sklopu pašinog dvora u Banjoj Luci, a ne u Sarajevu. Osim kafane u Banjoj Luci spomenute su kafane i mjesta gdje se kahva pila u Sarajevu, Foči i Mostaru. U radu je skrenuta pažnja na činjenicu da su mjesta okupljanja ljudi, gdje su se družili uz kahvu, bila različita – dvorovi osmanskih velikodostojnika, kuće gradskih uglednika, čaršijske i mahalske kafane, hanovi, kafane u blizini tvrđava, hamami, ali i mjesta na otvorenom, gdje je vojska pila kahvu u vrijeme odmora prilikom odlaska na vojni pohod. Također, istaknuta je činjenica proizašla iz vijesti o tome da su kahva i kafana bile povod intelektualnih susreta, ali i mjesto gdje su se pripovijedale priče iz historije i usmene tradicije, kao i mjesto pjevanja junačkih pjesama uz gusle, odnosno saz.

Ključne riječi: Kahva, kafana, društveni život, Bosna, dvor, han, čaršija

Baveći se temama koje ulaze u okvir onoga što bismo mogli nazvati kulturnim životom u Bosni u drugoj polovini 16. i u 17. stoljeću, nezaobilazna je tema fenomena kahve.¹ O kahvi i prvim kafanama pisalo se relativno mnogo u literaturi različitog tematskog spektra, jer je ovo piće odigralo veliku ulogu u kulturnoj sferi društvenog života u Osmanskom Carstvu, a kasnije i u Evropi. Pojava i širenje kahve po Carstvu direktno su utjecali na trgovinu, različite zanate i privredu uopće, ali i na literarna stvaranja i kvalitetu društvenog života.

U historiografskoj literaturi je uvriježeno mišljenje kako je fenomen kahve drastično promijenio ustaljene okvire društvenog ponašanja, jer su se na istom mjestu zbog nje okupljali ljudi različitih klasa, bilo da je riječ o društvenim, ekonomskim ili kulturnim kategorijama stanovništva.

Ljudi iz gotovo svih društvenih slojeva su se okupljali i družili uz kahvu, bez naročitog protokola i nadzora, što nije bio slučaj kada su se sastajali na drugim mjestima. U vjerskim objektima, službenim esnafskim sastancima ili izletima, postojali su izvjesni protokoli u kojima je sadržaj i povod skupa određivao i obrasce ponašanja. Govoreći o mejhanama u kojima su se također okupljali ljudi, valja naglasiti da su one, ipak, bile na margini društveno prihvatljivog ponašanja.

Međutim, kafane (osmanski *kahvehāne*) su bila mjesta gdje su se ljudi mogli sastajati bez ustručavanja i bojazni od javne osude, jer se na tim druženjima nije konzumiralo piće koje opija i koje je zabranjeno. Osnovna karakteristika kafane bila je u tome što je predstavljala mjesto za druženje i neobavezan razgovor. O ovom fenomenu su kod nas prvi pisali Hamdija Kreševljaković i Fehim Spaho.² Osim njih, o ovoj temi pisali su i Gliša

---

¹ U bosanskom jeziku termin *kāhva/kāfa* podrazumijeva više značenja: označava biljku grmastog oblika koja daje zrnat plod; napitak od prženog ploda kahve ili slične mješavine; ugostiteljsku radnju u kojoj se poslužuje kahva, kafana. U radu će se za napitak koristiti oblik *kahva*, a za mjesto gdje se pripravljala kafana. Više vidi u: Ibrahim Čedić et al., *Rječnik bosanskog jezika*, edicija Posebna izdanja, knjiga 14, Institut za jezik, Sarajevo, 2007, 270.

² Hamdija Kreševljaković, "Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini", *Narodna uzdanica. Kalendar za godinu 1940*, VIII, Sarajevo, 1940, 141-145; Fehim Spaho, "Prve kafane otvorene su u našim krajevima", *Novi behar*, V, br. 3, Sarajevo, 1931-1932, 41-42.

Elezović i Vuk Vinaver,³ a i u novije vrijeme su još neki autori pisali o počecima korištenja kahve na širem prostoru Balkana.⁴

Kahva je na prostore Osmanske države dospjela sa područja Etiopije, odnosno Jemena. Izvjesni derviški redovi u Jemenu su koristili kahvu u noćima kada su bdjeli, jer im je poticala energiju i davala dodatnu snagu. Iz Jemena su trgovci, studenti i hadžije raširili upotrebu kahve na područje Hidžaza, a odatle u Šam, Istanbul i druge osmanske gradove.⁵

Kad je riječ o pojavi kahve i prvih kafana u osmanskoj prijestolnici, najviše se oslanjamo na vijesti koje je ostavio Pečevija, u kojima stoji da su prvu kafanu u Istanbulu otvorila dvojica Sirijaca iz Halepa i Damaska, u siromašnom kvartu istanbulskog podgrađa poznatom pod imenom Tahtakale. Nakon kraćeg perioda, kahva se počela piti i u drugim istanbulskim kvartovima i gradovima u Osmanskoj državi.⁶

Prema najnovijim saznanjima, čini se da je kahva u Istanbul stigla nešto ranije, jer se u memoarima Muradija, koji je bio službeni biograf čuvenog osmanskog moreplovca Hajrudina Barbarose (1473–1546), spominje da je u njegovoj rezidenciji u Istanbulu postojala posebna odaja za spravljanje kahve. Rezidenciju je Barbarosa kasnije uvakufio i pridružio porodičnom vakufu i kao takva se spominje 1539. godine. I ne samo to, Muradi navodi da je na banketima njegove pratnje *tekla rijeka slatkog šerbeta i mošusne kahve*.⁷ Kad je riječ o prvim mjestima na kojima se spravljala kahva i gdje

³ Gliša Elezović, “Kafa i kafana na Balkanskom poluostrvu”, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 18, sv. 1–2, s.l, 1938, 617–637; Vuk Vinaver, “Prilog istoriji kafe u jugoslovenskim zemljama”, *Istorijski časopis*, XIV–XV, Beograd, 1963–1965, 329–346.

⁴ Aleksandar Fotić, “The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Volume 64 (1), Budapest, 2011, 89–100; Muhammad M. al-ʿArnāʿūt, *Min al-tārīh al-taqāfi li al-qahwa wa al-maqāhī*, Ġadāwil, Bayrūt, 2014.

⁵ Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, University of Washington Press, Seattle, 1985, 72–82.

⁶ Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1520–1576*, I, El-Kalem – Orijentalni institut, Sarajevo, 2000, 301–302.

⁷ Cemal Kafadar, “How Dark is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul” u: *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, eds. Arzu Öztürkmen, Evelyn Birge Vitz, Brepols Publishers, Turnhout, 2014, 247–248.

se družilo uz ovaj napitak, onda je ova vijest izglednija od Pečevijine, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da je Hajrudin Barbarosa sa svojim brodovima pristajao u mnogim lukama gdje je vrlo lahko mogao doći do ovog napitka. I ne samo to, zbog daljine jemenskih i egipatskih luka gdje se trgovalo kahvom, ovaj artikl je imao i cijenu koju su u početku mogli priuštiti većinom bogatiji slojevi društva, poput osmanskih trgovaca, hadžijskih i državnih velikodostojnika. Vrlo brzo nakon što se upotreba kahve raširila, ovaj napitak je postao dostupan i “običnim ljudima” koji su je mogli sebi priuštiti u kafanama, poput one u siromašnom istanbulskom kvartu koju je spomenuo Pečevija.

Stav osmanske uleme o konzumiranju kahve i mjestu gdje se kahva pravila i prodavala u početku je bio izrazito negativan. Ugledni i utjecajni osmanski učenjak šejhul-islam Ebu Suud efendi (1545–1574) izdao je čak tri fetve u kojima osuđuje i zabranjuje kahvu. U jednoj od njih je tražio da se svi nosioci vlasti trebaju svrgnuti ako toleriraju ovu praksu na području gdje upravljaju.⁸

Također Porta, koja je u pojavi kahve vidjela društveni problem, donosi niz zabrana u kojima naređuje da se zatvore mjesta gdje se pravila kahva, kao izvor smutnje i ugrožavanja javnog reda i mira. Najstarija dokumentirana zabrana koja se odnosi na to datira od 9. septembra 1559. godine, gdje Porta naređuje nadležnom kadiji u Homsu da zatvori sve dućane koji posluju s kahvom, a da oslobođeni prostor dodijeli drugim zanatlijama i trgovcima.⁹ Sličnu naredbu pronalazimo i nekoliko godina kasnije (3. decembra 1565) kada je kadiji u Jerusalemu naređeno da zatvori nedavno otvorene kafane, jer su “leglo smutnje i odvrćaju vjernike od molitve”.¹⁰

Interesantne su još dvije naredbe Porte, koje datiraju od 2. novembra 1567. godine, upućene u Egipat, Mekku i Džedu. U prvoj se – na osnovu žalbi beglerbega Egipta da vojska stacionirana u toj zemlji zapostavlja

⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, 148-149.

⁹ *3 Numaralı Mühimme Defter 966–968/1558–1560*, Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, naredba 290 od 6. zil-hicce 966 / 9. 9. 1959.

¹⁰ *5 Numaralı Mühimme Defteri (937/1565–1566) Özet ve İndeks*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, naredba 612. i 1248;

svoje dužnosti, te da umjesto u kasarnama i tvrđavama vrijeme provodi u tamošnjim kafanama – nalaže zabrana prodaje kahve i zatvaranje postojećih kafana.¹¹ U drugoj naredbi Porta obavještava mekanskog šerifa i sandžakbega Džede o situaciji u Egiptu, te zbog toga nadležnim nalaže da spriječe i zabrane prodaju kahve u Egipat. Ova mjera se naročito odnosila na hadžije i trgovce.¹²

Usprkos izričitim zabranama, čini se da je kahva još uvijek bila aktuelna i vrlo tražena kao trgovačka roba, ali i kao napitak. To zaključujemo na osnovu podatka da je Porta nakon nekoliko godina, tačnije 23. septembra 1573. godine, poslala instrukciju da se kahva, koja nije dotad carinjena, uvrsti među začine i počne cariniti kao ta kategorija robe.¹³

Jedan od razloga za tu promjenu odnosa prema kahvi i njeno uvrštanje među začine koji podliježu carini jesu žalbe tadašnjeg egipatskog beglerbega. Iz sadržaja dokumenta je vidljivo da se beglerbeg žalio Porti zbog značajnog smanjenja državnih prihoda po osnovu prikupljanja carine na začine. On je obavijestio Portu kako je među trgovcima postala raširena praksa da u Egipat dovoze samo kahvu, koja ne podliježe naplati carine, dok je trgovina začinima gotovo nestala. Zbog činjenice da su prihodi od mukate na začine, kamo su išli prihodi od carine, ostali gotovo prazni, Porta nalaže beglerbegu da kahvu tretira kao ostale začine. U tom smislu nalaže se egipatskom beglerbegu da prilikom naplate carine postupi u skladu s tom instrukcijom.¹⁴

¹¹ 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975–976/1567–1569)*, I, Özet – Transkripsyon ve Indeks, II–IV, Tıpkıbasım, Ankara, 1997, naredba 377.

¹² naredba 389.

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri* (A.DVNS.MHM.d.), d. 22, naredba 650; Sureiya Faroqhi, “Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76, *Festschrift Andreas Tietze*, Wien, 1986, 87-93.

¹⁴ Osim navedenog razloga treba uzeti u obzir činjenicu i vrijeme kad je nastala ova instrukcija o carinjenju kahve. Naime, u to doba je završen Kiparski rat (1570–1573) koji se u početku povoljno razvijao u korist Osmanlija. Međutim, u poznatoj pomorskoj bici kod Lepanta 1571. godine Osmanlije su doživjele snažan poraz. Tada je zajednička flota Venecije, Španije i Vatikana uspjela pobijediti i uništiti veći dio osmanske flote. Ovaj poraz se direktno odrazio na sigurnost i odbranu osmanskih luka i prostrane obale Carstva.

Također, primjetna je promjena i kod osmanske uleme kad je riječ o odnosu prema konzumiranju kahve. Tako je zabilježeno da je šejhul-islam Bostanzade Mehmed-efendi, jedan od Ebu Suudovih nekadašnjih učenika, donio sasvim drugačiju fetvu u odnosu na svog učitelja. Ne zna se tačna godina u kojoj je izdao pozitivnu fetvu o kahvi, jer se prema ustaljenoj tradiciji na tekst fetve nije pisao datum. Mehmed-efendi je 1589. godine postao šejhul-islam i u tom svojstvu je izdao fetvu kojom se odobrava upotreba kahve. Ono što je interesantno jeste činjenica da je šejhul-islam svoju fetvu o kahvi izrekao u 52 stiha. Između ostalog, stihovima je izrazio sumnju u prethodne stavove o štetnosti kahve, smatrajući da su takvi stavovi u vezi s kahvom neutemeljeni i licemjerni. Štaviše, navodi kako je kahva djelotvorna protiv pljuvačnog sekreta te da sprečava mučninu i povraćanje.¹⁵

Iako je evidentno da je o kahvi mnogo pisano, nije se, barem u našoj historiografiji, mnogo pažnje posvećivalo mjestima na kojima je konzumirana. Prve vijesti o kafani na prostoru Bosne donosi nam Pečevija, koji je nakon osvajanja Bihaća 1592. godine bio u posjeti bosanskom beglerbegu Gazi Hasan-paši Predojeviću u Banjoj Luci.¹⁶ Dakle, ovo je prvi pi-

---

Kako bi u najkraćem roku obnovio osmansku flotu, tadašnji veliki vezir Mehmed-paša Sokolović je poduzeo niz organizacijskih mjera. Ovi potezi imali su za cilj finansijsku i vojnu konsolidaciju Osmanskog Carstva. Brz oporavak od poraza bio je od vitalnog značaja za Portu, kako bi Osmanlije zadržali sposobnost zaštite morskih puteva, gdje se odvijala značajna trgovina i prijevoz ljudi iz jednog dijela Carstva u drugi. Kako bi se mjere uspješno provele, bila su potrebna izuzetno velika materijalna sredstva, tako da se ova naredba o carinjenju kahve može razumjeti kao jedna od mjera koja je trebala pomoći punjenju državne riznice. Više vidi u Maria Pia Pedani, "Some remarks upon the Ottoman Geo-Political Vision of the Mediterranean in the Period of Cyprus War (1570–1573)" u: *Frontiers of Ottoman Studies*, vol. 2, eds. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, dr. Rhoads Murphy, I. B. Tauris, London – New York, 2005, 23-36.

¹⁵ Muhittin Eliaçık, "Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi Ve Nazmen Verilmiş Fetvâları", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Ankara, 2012, 35-50.

¹⁶ Gazi Hasan-paša je bio najpoznatiji član porodice Predojević, prema Bašagiću Pridojević, koja vodi porijeklo iz Hercegovine. Prvi put se spominju davne 1356. godine. On je na sultanov dvor dospio kao adžami-oglan gdje je napredovao do zvanja glavnog sokolara – čakirdžibaše. Nakon dvorske službe poslan je na mjesto sandžakbega u Segedinu. Poslije te dužnosti Hasan-paša je 1591. godine imenovan na položaj bosanskog begler-

sani trag o postojanju kafane i dokaz da se kahva u Bosni već uveliko pila krajem 16. stoljeća. Ovdje treba napomenuti da su prvi istraživači vjerovatno napravili previd u razumijevanju teksta Pečevijine Historije na koju su se pozivali, te su spomen dvora (saray) preveli kao Sarajevo, a ne beglerbegov dvor. Autori koji su nakon njih pisali o toj temi preuzimali su tu informaciju kao nepobitnu činjenicu. Prema našem mišljenju, sve ono što je Pečevija govorio o kafani gdje su se okupljali bosanski prvaci nalazilo se u pašinom dvoru (saray) u Banjoj Luci. Previd je lakše uočiti ako se fokusira na kontekst u kojem Pečevija pripovijeda o svom dolasku kod bosanskog beglerbega Hasan-paše Predojevića u Banju Luku. U tom smislu Pečevija je zabilježio kako mu je te godine *pao put u Bosnu*, gdje se trebao susresti s bosanskim beglerbegom Hasan-pašom. Govoreći o tim događajima on je zabilježio sljedeće:

Kad sam došao u Banju Luku vidio sam da su na jednom mjestu razvili bajrake, poboli tugove i sandžake, postrojili alaje islamske vojske, trube su se dvaput oglasile, a pašin konj se približavao. Njegove age i kapidžibaše su mene siromaha poznavale. Jednom kad je bio beg Segedina išao sam čuvati Sigetvar. Tada je bio gost na mom čifluku u Pečuhu, i koliko god sam mogao bolje ja sam ga ugostio. Njegovi spomenuti službenici, ne časeći časa, dođoše do mene i odvedoše me paši. Opasao je sablju, obukao čizme, sjedio na balkonu divanhane. Nakon što smo se upitali za zdravlje i raspoloženje i kad

bega. U tom zvanju je 1592. godine osvojio Bihać. Hasan-paša je iste godine u Petrinji sagradio utvrdu, nazvanu Yeni Hisar (Novigrad), kako bi osigurao daljnje napredovanje. Nakon toga je u Pokuplju porazio vojsku hrvatskog bana T. Erdődyja. Budući da je ostvario impresivne uspjehe na terenu, Hasan-paša je u junu 1593. krenuo u napad na Sisak, koji je već ranije pokušavao osvojiti. Zbog personalnih promjena na Porti nije mu poslana vojna pomoć protiv brojnijeg i nadmoćnijeg neprijatelja. Iako nisu došle očekivane trupe iz Rumelije, on je ipak odlučio izvesti planirani napad te je njegova vojska prešla rijeku Kupu i krenula prema Sisku. Međutim, doživio je težak poraz od habsburške vojske koju je predvodio T. Erdődy. Prema predaji, u bici je stradalo gotovo 7000 osmanskih vojnika, zajedno sa kliškim, hercegovačkim i zborničkim sandžakbegom. Više o njemu vidi: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, 362; Behija Zlatar, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", *Prilozi*, 14–15, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978, 136; Predojević, Hasan-paša. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 18. 4. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50074>>.

je on pokazao pažnju, iskoristio sam priliku da govorim pa sam mu prenio Idris-babine riječi ... Ponavljao sam babine riječi možda i više od deset puta. On se malo-pomalo primicao i došao do kraja balkona, do mene siromaha, a svome čehaji Ramazanu naredi da mu umjesto hrke (ograča) da jedan jelek (kazak). U toj radosti, uzjaha konja i ode. Ja siromah sam ušao u saraj. Saraj je imao vrlo lijepu prostoriju gdje se pila kahva, a u njoj je bilo desetak mjesta za sjedenje. Svako od ovih mjesta bilo je namijenjeno određenom rangu ljudi. Naprimjer, tu su se okupljale kadije, visoki muderrisi, vodeći ljudi grada, hodže i gosti.¹⁷

Na osnovu izloženog može se nedvojbeno zaključiti kako je Pečevija u konkretnom slučaju opisivao kafanu koja se nalazila u okviru pašinog dvora u Banjoj Luci, a ne u Sarajevu. S obzirom na to da je bosanski beglerbeg često odlazio i u Sarajevo, nema sumnje da je i tamo u svom dvoru imao sličnu prostoriju, gdje su se sastajali najugledniji stanovnici grada i uz razgovor pili kahvu.

Po ugledu na beglerbegov dvor, kahva se pravila i služila i na dvoru bosanskog defterdara u Sarajevu, o čemu nas obavještava izvjesni Pavle iz Rovinja 1640. godine. On piše kako su ga domaćini provodali čaršijom, a kasnije je bio i gost u defterdarovoj palači u Sarajevu. Opisujući palaču, navodi da je njegovo društvo uvedeno u dio “gdje bijaše jedna velika sala na četiri ugla, u kojoj je sav pod zastrt velikim ćilimom, a naokolo mnogo jastuka od brokata, koji donekle služe kao stolice. Dva Turčina sjedahu na podu naslonjena na jastuke. Mi sjedosmo. ... Turci narediše da se donese nešto crno, što se zove šerbet i to se donese u vrlo lijepoj šolji od porcelana.”¹⁸ Prethodni navodi upućuju na zaključak da se u dvorovima visokih osmanskih dužnosnika uveliko koristila kahva i da su tim pićem čašćavani i gosti koji su dolazili na prijem kod njih.

Tokom 17. stoljeća ponovno je došlo do promjene stava osmanske vlasti, odnosno samog sultana, prema korištenju kahve i druženju u kafanama,

¹⁷ Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1576–1640*, II, El-Kalem – Orijentalni institut, Sarajevo, 2000, 106-107.

¹⁸ Stipan Zlatović, “Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja”, *Starine*, knjiga XXIII, Zagreb, 1890, 36-37; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Izabrana djela, I*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1985, 107-108.

jer je kahva opet bila zabranjena. Na ovakav stav naročito je utjecao veliki požar koji je zahvatio Istanbul 1633. godine, kada je petina Istanbula pretvorena u pepeo. Katib Čelebi spominje velike štete koje su nastale uslijed požara, napominjući da su mnogi rukopisi uništeni u vilama učenjaka i uglednika. Budući da je ovaj požar izazvao mnoge tračeve, koji su se najviše odigravali u kafanama, sultan Murad IV je uz svesrdnu podršku vođe kadizadelija Kadızâde Mehmed-efendije izdao ferman kojim je zabranio kahvu i duhan. Osim toga, sultan Murad IV je naredio zatvaranje svih kafana, a veliki broj njih je dao srušiti, pod izgovorom da one mogu biti uzrok ponovnog požara u gradu. Na mjestu srušenih kafana dao je izgraditi sobe za samce, kožare i kovače.¹⁹

Čini se da ova zabrana nije dosljedno provedena u svim dijelovima Carstva, jer postoje pisani izvori koji svjedoče kako su u Sarajevu kafane normalno radile i pila se kahva 1634. godine. Vijesti o tome zabilježio je engleski putopisac Henrik Blunt, koji je prolazeći kroz sarajevsku čaršiju opisao, između ostalog, i kafanu.²⁰

Osim dvorova visokih dostojanstvenika, kahva se pila i u kućama gradskih uglednika u Bosni. U vezi s tim ostalo je zabilježeno kako je i sarajevski kadija, mulla i veliki pjesnik Sabit Užičanin (1650–1712), koji je bio na službenoj dužnosti 1700. i 1702. godine,²¹ s obrazovanim ljudima svoga vremena u Sarajevu održavao naučne susrete. Ovi susreti i druženja bili su priređivani u svojevršnim književnim salonima po privatnim kućama i kafanama. Sadržaj je bio raznovrstan, jer se nije svodio na samo jednu temu ili oblast – tumačilo se pjesništvo, naročito na perzijskom jeziku, diskusijom je bila obuhvaćena i problematika iz filologije, hadisa, tefsira, a naročito historije islama (*tevārîh*). Svakako, ovi razgovori nisu bili isključivo formalne prirode, već su vođeni i neformalni razgovori o istoj

¹⁹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, 1. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, 340-341; Ziya Yilmazer, "Murad IV" u: *İslam Ansiklopedisi*, 31. c, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2020, 177-183; Christoph K. Neumann, "Political and diplomatic developments" u: *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 49.

²⁰ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991, 25.

²¹ Azra Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 27–28, Sarajevo, 2008, 61.

i sličnoj tematici (sohbet). Sličnu vijest o sadržaju ovih susreta pronalazimo i u stihovima mostarskog pjesnika Medžazija, koji opisujući Sarajevo spominje i kafane pa kaže: *Kafane su visoka položaja, razgaljujuće i razveseljavajuće, nauka, diskusija i neobavezni razgovor, sve tamo postoji.*²² Drugi mostarski pjesnik Hadži Derviš Žagrić također je zadivljen kahvom u Sarajevu za koju kaže da je “poput rajskog Kevsera” koji “daruje dušu ljepoticama”.²³

Koliko su kafane bile draga mjesta pjesnicima pokazuje i stih nepoznatog pjesnika porijeklom iz Sarajeva, koji je u dalekom Istanbulu prilikom susreta sa svojim sugrađaninom osjetio čežnju za starim zavičajem i spjevao pjesmu u čast gradu iz kojeg je došao. Između ostalog, u stihovima se prisjeća nekih ljudi i zapitan je *da li se kahvedžija Hasan-šah koji poslužuje goste findžanom kafe sjeća starog poznanika.*²⁴ Prethodno spomenuti sarajevski kadija i poznati osmanski pjesnik Sabit Užičanin izrekao je zanimljive stihove o kahvi u kontekstu ramazana, mjeseca posta, u kojem vjernik, ostavljajući jelo i piće, ima poseban osjećaj radosti pred sami iftar kada prekida cjelodnevni post. Opisujući postača koji voli kahvu, on naglašava njegov doživljaj tog napitka u iftarsko vrijeme pa kaže:

*Koliko velika čaša posve ispunjena radosti
Za onog ko kahvu pije, jedan fildžan težak, vrijedan je*²⁵

Moguće je da su ovakvi susreti među učenim ljudima grada bili upriličeni i u kućama poput one koja se spominje u vakufnami Mustafa-efendije sina Hadži-Ahmedovog, s početka 18. stoljeća. Naime, ovaj Mustafa-efendija, koji je pripadao ulemanskom staležu i obavljao dužnost kadije, uvakufio je kuću, koja se sastojala od jedne sobe, kafane, bunara, zahoda

²² Alija Bejtić, “Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 2–3, Sarajevo, 1974, 18.

²³ Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli*, Fondacija “Baština duhovnosti”, Mostar, 2012.

²⁴ Omer Mušić, “Jedna turska pjesma o Sarajevu iz XVII vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III–IV/1952–53, Sarajevo, 1953, 586.

²⁵ Adnan Kadrić, “Dvije kaside ‘ramazanije’ Sabita Alaudina Užičanina (1650–1712)”, *Takvim 2008*, El-Kalem, Sarajevo, 2007, 196.

i dvorišta, i uz kuću jednu bašču s voćnjakom. Ova nekretnina se nalazila u Buzadži Hadži-Hasanovoj mahali u blizini kuće gdje je vakif stanovao.²⁶

Na osnovu detalja iz vakufname može se naslutiti da se iz prostorije u kojoj se pravila i služila kahva u toplim mjesecima izlazilo u baštu. U tekstu se spominju bašta i voćnjak, koji u ljetnim mjesecima pružaju hlad i predstavljaju ugodan ambijent za ispijanje kahve, druženje i razgovor. Osim navedenog, ovaj detalj ukazuje na kvalitetu života i komfora u bosanskoj kući, gdje su se ljudi sastajali u udobnim halvatima, divanhanama okupanim svjetlom, avlijama punim cvijeća i žubora vode i u bašti među voćkama i ostalim rastinjem.²⁷

Treba spomenuti kako su hadžije, koji su iz Bosne odlazili u posjetu svetim mjestima, također imali veliku ulogu u širenju kahve na ovdašnjim prostorima. Oni su tokom svog putovanja prolazili kroz najpoznatije kulturne i privredne centre Osmanskog Carstva, što im je dalo priliku da kupuju vrijedne i skupe stvari, koje su na povratku kući mogli poklanjati ili njima trgovati. O tome svjedoče podaci iz izvora u kojima je zabilježeno da su hadžije na povratku u Bosnu donosili zemzem, knjige, fesove, tespihe, šamsku aladžu (vrsta tkanine), razne vrste anterija, turbane, saruke, šalove, čohane binjiše, džubeta, crnu kožu, ćefine, satove, mirise (tamjan i mošus), karanfilovo ulje, surme, sablje te kahvu i findžane.²⁸

Osim vojnih i upravnih velikodostojnika, gradske uleme, pjesnika i hadžija, i pojedini derviški šejhovi i vojnici također su pili kahvu, o čemu pronalazimo vijesti kod Pečevije.²⁹ Tako on navodi kako je u pohodu na Varad 1598. godine u polju kod Đule (Gyula) u Ugarskoj, poznati bosanski alim halvetijski šejh i turbedar sultan-Sulejmanovog turbeta u Sigetu Ali-dede Bošnjak, u vrijeme dok se vojska odmarala, pio kahvu s teskeredžijom Feridun-Alijem. Neposredno nakon tog susreta Ali-dede je iznenada,

²⁶ Sejfudin šejh Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade u tursko doba*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913, 363.

²⁷ Zorica Černjavski-Janjić, "Sarajevske bašče i avlije", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, god. IV, knj. IV, Sarajevo, 1974.

²⁸ Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, El-Kalem, Sarajevo 2014, 136-137.

²⁹ Pečevija, *Historija 1576–1640*, 184-185.

obavljajući namaz, ispustio dušu.³⁰ Ono što je zanimljivo u ovoj relativno kratkoj vijesti jeste činjenica kako je upotreba kahve bila do te mjere raširena da su je osmanski vojnici, obična vojska i oficiri, pravili i pili ne samo u prijatnom ambijentu koji je pružala kafana, kao zatvoren i za razgovor ugodan prostor, već i na otvorenom prilikom pohoda u vrijeme kada se vojska odmarala.

Vojska, odnosno posadnici gradskih tvrđava, također su se družili uz kahvu, o čemu nam je vrijedan zapis ostavio Evlija Čelebija prilikom boravka u Mostaru. Opisujući ovaj grad, on je u blizini tvrđave kod Starog mosta zapazio malu kafanu za gradske vojnike. Kako kaže, u toj kafani najčešće borave zapovjednik gradske tvrđave (dizdar) i uglednici grada (ajani). Govoreći o izgledu ovog objekta, donosi interesantan detalj u kojem se kaže da je čitav vanjski zid kafane ukrašen oružjem tvrđavskih posadnika. S druge strane rijeke, na bedemu u bastionu grada, nalazi se jedan čardak koji gleda na Neretvu i u njemu se sastaje obrazovan svijet Mostara gdje diskutira o različitim pitanja iz nauke.³¹

Bilješke iz *Putopisa* Evlije Čelebije o druženju mostarske uleme, kao i prethodne vijesti o istoj vrsti druženja u Sarajevu, upućuju na zaključak da se u gradskim sredinama u Bosni učen i obrazovan svijet sastajao ne samo u džamijama i tekijama već i u kafanama, gdje su se uz kahvu družili i debatirali o različitim temama i pitanjima iz nauke kojom su se bavili.

U gradu Foči je postojala londža u kojoj su članovi esnafa održavali sastanke, družili se, zabavljali, pili kahvu. To je bio objekt kojem je podnožje bilo od kamena, a ostala konstrukcija od drvenih elemenata. Bio je situiran na samoj visokoj obali Drine u Gornjem Polju, nešto niže Memišah-begove (Nazirove) džamije. Unutrašnji prostor je bio kvadratičan, uzdignut iznad puta, sa sjeverne strane zbog udara vjetera zatvoren, a na ostale tri strane potpuno otvoren, da gosti mogu uživati u zelenoj Drini. Posjetitelji su sjedili na sećiji, koja se protezala uz sve četiri stijene, a na samoj sredini prostora bilo je malo ognjište, na kojem se spravljala kahva.

---

³⁰ Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 96-101.

³¹ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo, 1967, 463-464.

Voda za kahvu se dobavljala iz korita Drine, ispod samog objekta. U tu svrhu služila je posebna naprava: vitlo ili čekrk u samome objektu, s užetom koje se protezalo od londže do vode i kojim se spuštala i dizala kofa s vodom.³²

U istom gradu su bile još najmanje dvije kafane krajem 16. stoljeća, što se može zaključiti prema obračunu vakufa Memišah-bega u kojima se još 1600. godine spominju dvojica kahvedžija.³³

Kahva se pila i u unutrašnjosti hamama, i to u najvećoj i najreprezentativnijoj dvorani pod velikom kupolom, zvanom šadrvan. Ova dvorana je dobila taj naziv po vodoskoku, odnosno šadrvanu, koji je u središtu pljuštao. U dvorani je postojala i čekaonica, kao i prostor za osvježenje i druženje poslije kupanja, kada je za prisutne kahvu spravljao kahvedžija i gostio posjetitelje.³⁴

Mjesto susreta i druženja ljudi bili su i hanovi, koji su prije svega služili za prenočište i odmor putnika i kiridžija te njihovih jahaćih životinja. Bili su smješteni u samoj čaršiji ili njenoj neposrednoj blizini, a u nekim slučajevima na ulazu u grad. Koncept gradnje hanova bio je takav da se u središtu objekta nalazilo dvorište. U prizemnom dijelu dvorište je bilo opasano dućanima, magazama i štalama za konje, a nad ovim prostorijama nalazile su sobe za odmor i spavanje i velika kafana. Tako da su u hanove, osim putnika i trgovaca, dolazili i lokalni stanovnici, ne samo zbog trgovine nego i na kahvu radi razmjene iskustava, informacija, druženja i običnih razgovora. Ova mjesta su zbog toga bila naročito popularna, pogotovo jer su putnici, prolazeći kroz različita mjesta, bili bogati mnoštvom doživljaja koje su dijelili s mještanima.³⁵

Osim u hanovima, kahva se pila i u čaršijskim kafanama, a o atmosferi u jednoj od njih ostalo je svjedočanstvo iz 1634. godine u kojem se kaže:

---

³² Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, IV, Sarajevo, 1957, 50-51.

³³ Isto, 51.

³⁴ Isto, 33.

³⁵ Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, 10-11; Isti, *Izabrana djela*, II, 21.

*I koliko god je na čaršiji graja, u kafani je tišina. Lijepo čuješ kako krklja tekućina u nargilama i kako vri kahva na žeravici. Kad uniđe nov gost, najprije pogleda i potraži mjesto gdje će sjesti, pa kad sjedne, onda se ogledne desno i lijevo i pravo po gostima, koji od ranije sjede u kafani, pa onda, pošutivši još minutu ili dvije, izrekne pozdrav. Zatim opet šutnja kao u katoličkih trapista.*³⁶

Osim čaršijskih, postojale su i mahalske kafane, koje su u zimskim noćima bile mjesta druženja lokalnog stanovništva. To se odvijao dinamičan društveni život, gdje su ljudi kahvenisali, pušili i razgovarali. Na nekim mjestima kahvedžije su držale pjevače guslare, koji su pjevajući junačke pjesme bili jedan od važnijih razloga posjećenosti kafane. Hadžije ili trgovci koji su imali priliku da putuju u daleke krajeve, također su zabavljali prisutne pričom o svojim doživljajima, opisima ljudi, običaja i mjesta kroz koja su prošli. Uz ovaj vid zabavljanja i druženja, u kafani su se znale igrati i igre poput prstena, dame, tavlje i šaha. Bilo je slučajeva da su se odgonetale zagonetke, pitalice i pripovijedale razne pripovijetke. Kahvedžije su naročito nastojale angažirati osobe koje su kazivale o historijskim događajima (*tevārih*). Oni su kao poznavatelji arapskog, perzijskog i turskog jezika čitali i prevodili zanimljive priče i kazivali ih ljudima u kafani, dok su ih ovi prenosili svojim ukućanima. Na ovaj način su u našu književnu tradiciju ušle mnoge priče s Istoka. Po kafanama se također mogao čuti i zvuk saza.³⁷

Koliko je korištenje kahve bilo rasprostranjeno i koliko se trgovalo kahvom na širem prostoru Bosanskog ejaleta možda najbolje svjedoči vijest koju je 1664. godine zabilježio Evlija Čelebi. U to vrijeme on se nalazio u pratnji bosanskog valije Suhrab Mehmed-paše, koji je krenuo u vojni pohod na Kotor i Perast iz pravca Bileće. Čelebija je zabilježio da je tom prilikom u luci Kotor Mehmed-paša zarobio čak tri lađe natovarene kahvom.³⁸

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti kako je kahva iz područja Jemena relativno brzo dospjela u Egipat, potom u Istanbul i konačno u druge gradove u Osmanskom Carstvu, zahvaljujući trgovcima, hadžijama, dervišima i osmanskim velikodostojnicima koji su lokalno stanovništvo

³⁶ H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, 25-26.

³⁷ H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, 197-198.

³⁸ E. Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, 442.

upoznali s tim napitkom. Fenomen kahve, odnosno mjesta gdje se ona pila, u počecima nisu naišli na odobravanje kod osmanske uleme tako da je poznati šejhul-islam Ebu Suud-efendija izdao tri fetve u kojima osuđuje i zabranjuje kahvu, kao i mjesta gdje se ljudi okupljaju radi druženja i razgovora uz kahvu. Državna vlast također nije blagonaklono gledala na širenje upotrebe kahve, odnosno otvaranje mnogobrojnih kafana gdje su ljudi u dokolici raspravljali o mnogim pitanjima, ali i aktuelnim događajima u državi. Iz sadržaja naredbi o zabrani kahve i zatvaranju kafana vidimo da su ta mjesta smatrana “leglom smutnje”, u kojim se narušavao uspostavljeni sistem društvenih vrijednosti. S druge strane, imamo vijesti da je kahva, odnosno kafana, bila i mjesto intelektualnih susreta. Poseban spomen na kafane nailazimo u stihovima pjesnika iz tog vremena koji ta mjesta često spominju u kontekstu lijepih uspomena. Za običan svijet dolazak kahve i otvaranje kafana značio je novo društveno stjecište, osim vjerskih objekata, koje je pružalo mogućnost za različite vrste druženja, razmjene informacija i razgovora o drugim aktuelnostima u gradu i Carstvu uopće. S vremenom je kahva legalizirana – prvo aktom Porte kojom se carini kao roba (1573), a kasnije i fetvama zvanične uleme.

Već od kraja 16. stoljeća u više gradova Bosanskog ejaleta pronalazimo vijesti o postojanju kafana, što je mnogo prije nego u zapadnoj Evropi, koja se s ovim napitkom, načinom i mjestima gdje se spravljala upoznala tek krajem 17. stoljeća, tačnije nakon neuspješne opsade Beča 1697. godine, kada su među mnogobrojnim ratnim plijenom zarobljene i izvjesne količine kahve. Na osnovu analize informacija koje nam je priopćio Pečevija o prvoj kafani u Bosni, primjetno je kako tom prilikom nije opisivao kafanu u Sarajevu, nego kafanu koja se nalazila u kompleksu beglerbegovog dvora u Banjoj Luci, koji je on tom prilikom posjetio i koji je poznao otprije. Osim Banje Luke, kahva se pila i zbog nje se okupljalo i u drugim gradovima u Bosni, poput Sarajeva, Foče i Mostara. Mjesta, odnosno kafane, gdje su se ljudi okupljali i družili uz kahvu su različita, počevši od dvorova velikodostojnika, kuća gradskih uglednika, čaršijskih i mahalskih kafana, kafana u blizini tvrđava i na vojnim pohodima kada se vojska odmarala.

ON THE PHENOMENON OF COFFEE AND PLACES WHERE IT WAS PREPARED IN BOSNIA IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Summary

The paper follows the chronology and the methods of spreading coffee in the Ottoman Empire, which relatively quickly reached from Yemen to the Hijaz, i.e., Egypt, then to Istanbul, and finally to other cities in the Eyalet of Bosnia. Considering the fact that this was a very important phenomenon, which relatively quickly became a very active and influential social factor, the paper also points out the role of different groups of people in the spread of this drink. Among them, the most important role was played by merchants, students, pilgrims, dervishes, and Ottoman dignitaries, who brought coffee to the places where they performed their duties. All this influenced the adoption of this practice by various classes of society at the time. The paper also discusses the cyclical attitude of the Ottoman ulema and Porte towards coffee, which ranged from disapproval and strict prohibition to acceptance and approval, which accompanied the massive expansion of the coffeehouses. In the 17th century, this attitude changed again, after the great fire broke out in Istanbul in 1633, which served as an excuse to re-ban coffee and demolish a large number of coffeehouses, but this situation did not last long.

Special attention was paid to the first news about coffee and coffeehouses in several cities in Bosnia. Based on the analysis of the text from Pečewi's History, where the first coffeehouse in Bosnia was mentioned, it was determined that he actually described a coffeehouse for meeting distinguished people of Ayalet that was within the Pasha's court in Banja Luka, and not in Sarajevo as was previously thought. In addition to the coffeehouses in Banja Luka, there were also similar places where coffee was prepared in cities like Sarajevo, Foča, and Mostar. The paper draws attention to the fact that the gathering places of people, where they hung out over coffee, were different – the courts of Ottoman dignitaries, houses of city dignitaries, bazaar and mahala cafes, the coffeehouses near fortresses,

hammams, and places in the open air where the army drank coffee while resting during a military campaign.

Also, a prominent fact came from the source of that time that coffee and coffeehouses were the reason for intellectual meetings, but also a place where stories from history and oral tradition were told, as well as a place for singing heroic songs with fiddle or traditional music instrument called saz similar to the lute.

Keywords: Coffee, coffeehouse, social life, Bosnia, court, guesthouse, bazaar

Izvori i literatura

Izvori

Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) *Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri* (A.DVNS.MHM.d.), Defter No. 22.

3 *Numaralı Mühimme Defter 966–968/1558–1560*, Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.

5 *Numaralı Mühimme Defteri (937/1565–1566) Özet ve İndeks*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.

7 *Numaralı Mühimme Defteri (975–976/1567–1569)*, I, Özet – Transkripsyon ve İndeks, II–IV, Tıpkıbasım, Ankara 1997.

Literatura

Al-'Arnâ'ût, Muhammad M., *Min al-tārîh al-taqāfi li al-qahwa wa al-maqāhî*, Ğadāwil, Bayrût, 2014.

Alajbegović, Ibrahim Pečevića, *Historija 1520–1576*, I, El-Kalem – Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.

Alajbegović, Ibrahim Pečevića, *Historija 1576–1640*, II, El-Kalem – Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.

Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

Bejtić, Alija, "Pjesnik Sabit Alaaddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, II–III, Sarajevo, 1974, 3-20.

- Bejtić, Alija, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, IV, Sarajevo, 1957, 33-62.
- Čedić, Ibrahim, et al., *Rječnik bosanskog jezika*, edicija Posebna izdanja, knjiga 14, Institut za jezik, Sarajevo, 2007.
- Čelebi, Evlija, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo, 1967.
- Černjavski-Janjić, Zorica, "Sarajevske bašče i avlije", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, god. IV, knj. IV, Sarajevo, 1974, 91-114.
- Düzdağ, Ertuğrul M., *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.
- Elezović, Gliša, "Kafa i kafana na Balkanskom poluostrvu", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 18, sv. 1-2, s. 1., 1938, 617-637.
- Eliaçik, Muhittin, "Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi Ve Nazmen Verilmiş Fetvâları", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Ankara, 2012, 35-50.
- Faroqhi, Sureiya, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76, *Festschrift Andreas Tietze*, Wien, 1986, 87-93.
- Fotić, Aleksandar, "The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Volume 64 (1), Budapest, 2011, 89-100.
- Gadžo-Kasumović, Azra, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 27-28, Sarajevo, 2008, 5-67.
- Hattox, Ralph S., *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, University of Washington Press, Seattle, 1985.
- Husić, Aladin, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, El-Kalem, Sarajevo, 2014.
- Kadrić, Adnan, "Dvije kaside 'ramazanije' Sabita Alaudina Užičanina (1650-1712)", *Takvim 2008*, El-Kalem, Sarajevo, 2007, 187-202.
- Kadrić, Adnan, *Mostarski bulbuli*, Fondacija "Baština duhovnosti", Mostar, 2012.
- Kafadar, Cemal, "How Dark is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul" u: *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, eds. Arzu Öztürkmen, Evelyn Birge Vitz, Brepols Publishers, Turnhout, 2014, 243-269.
- Kemura, šejh Sejfudin, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade u turske dobe*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913.

- Kreševljaković, Hamdija, "Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini", *Narodna uzdanica. Kalendar za godinu 1940*, VIII, Sarajevo, 1940, 141-145.
- Kreševljaković, Hamdija, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela*, II, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991.
- Mušić, Omer, "Jedna turska pjesma o Sarajevu iz XVII vijeka", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III–IV/1952-53, Sarajevo, 1953, 575-587.
- Neumann K., Christoph, "Political and diplomatic developments" u: *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 44-62.
- Pedani, Maria Pia, "Some remarks upon the Ottoman Geo-Political Vision of the Mediterranean in the Period of Cyprus War (1570–1573)" u: *Frontiers of Ottoman Studies*, vol. 2, eds. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, dr. Rhoads Murphy, I. B. Tauris, London – New York, 2005, 23-36.
- Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Izabrana djela I*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1985.
- Spaho, Fehim, "Prve kafane otvorene su u našim krajevima", *Novi behar*, V, 1931–1932, br. 3, 41-42.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Şeyhî, Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, 1. Cilt., İstanbul, 2018.
- Vinaver, Vuk, "Prilog istoriji kafe u jugoslovenskim zemljama", *Istorijski časopis*, XIV–XV, Beograd, 1963–1965, 329-346.
- Yilmazer, Ziya, "Murad IV" u: *İslam Ansiklopedisi*, 31. c, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2020, 177-183.
- Zlatar, Behija, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", *Prilozi*, 14–15, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978, 81-139.
- Zlatović, Stipan, "Izvjestaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", *Starine*, knjiga XXIII, Zagreb 1890, 1-38.
- Internet
- Predojević, Hasan-paša. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 18. 4. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50074>>.